

SOCIALE ASPECTEN VAN DE RECHTSREGELS OMTRENT MELKVERWANTSCHAP

Willy Jansen

1 Inleiding

In de klassieker van John Esposito, *Women in Muslim Family Law*, wordt melk- of zoogverwantschap niet besproken, en ook in veel andere literatuur over het islamitische huwelijk, de islamitische wetgeving, of vrouwen in de islam (bijv. Schacht 1964, Ahmed 1992) komt het niet of nauwelijks aan bod.¹ Hier en daar is een terloopse verwijzing te vinden in een bijzin, noot, of zoals bij Davis in een appendix waarin versnipperde fragmenten uit andere bronnen bij elkaar staan (Davis 1977:237-8).²

Enkele oriëntalisten noemen het zonder verdere toelichting of specificatie als een van de huwelijksbeletselen (o.a. Juynboll 1930). Robertson Smith behandelde het in zijn *Kinship and Marriage in Early Arabia* als een onderdeel van zijn argument dat er een matri-lineair verwantschap systeem bestond in het vroege Arabië (Robertson Smith 1983:176-178). Soraya Altorki (1980) verbaasde zich erover dat zelfs antropologen, die gewoonlijk zeer geïnteresseerd zijn in de variaties in, en betekenissen van verwantschap, zo weinig aandacht hebben geschonken aan melkverwantschap. Ze schreef er een gedetailleerd artikel over waarin ze opriep tot verder onderzoek, maar daar is nog nauwelijks gehoor aan gegeven.

Over het algemeen lijkt het alsof melkverwantschap als een wat

ouderwets volksgeloof wordt beschouwd, dat heden ten dage noch juridisch noch sociaal als relevant wordt beschouwd, althans niet door wetenschappers. Met de komst van flesvoeding lijkt het helemaal archaisch geworden. Toch kennen de juridische regels rond melkverwantschap een grote duurzaamheid, ook al omdat er in de Koran naar verwezen wordt. Bovendien zijn regels rond melkverwantschap als huwelijksbeletsel een standaardonderdeel van het familierecht in veel islamitische landen, zoals de *Mudawwana* hfdst.5, art. 3 in Marokko (zie Buskens 1993:81). Kennis van melkverwantschap is belangrijk. Ten eerste om islamitische verwantschapssystemen beter te kunnen begrijpen. Ten tweede omdat men er ook heden ten dage nog mee geconfronteerd wordt in het sociale leven. Het kan besluiten van mensen beïnvloeden, en moslims hebben er soms concrete vragen over. Ten derde is kennis ervan relevant voor bijvoorbeeld gezondheidswerkers op het gebied van zuigelingenverzorging die hier in een multi-culturele samenleving mee te maken kunnen krijgen (Khatib-Chahidi 1992: 123-9).

Hier wil ik vooral ingaan op de sociale aspecten van melkverwantschap. Welke betekenissen zijn er aan gegeven, welke gevolgen kan het hebben, en hoe hebben mensen zoogrelaties gebruikt om sociale, politieke of economische doelen te bereiden? Ik zal laten zien hoe een beroep op deze juridische regels is gedaan bij processen van insluiting en uitsluiting. Bovendien wil ik daarbij ingaan op de verschillende betekenissen die melkverwantschap heeft gehad voor mannen en vrouwen. Tot slot geef ik enkele voorbeelden hoe melkverwantschap in dit tijdperk van flesvoeding nog relevant kan zijn.

2 Melkverwantschap of *ridā'*

Melkverwantschap betekent dat kinderen die door een vrouw gezoogd worden die niet hun biologische moeder is, familie worden

van de zoogmoeder en haar familie. Het belangrijkste gevolg van deze vorm van verwantschap is dat men daarna niet meer met elkaar mag huwen. Sūra 4.23 van de Koran luidt:

Verboden om mee te trouwen zijn voor jullie je moeders, dochters, zusters, tantes van vaders- en moederskant, dochters van broers en zusters, *zoogmoeders en zoogzusters*, de moeders van jullie vrouwen en jullie stiefdochters die onder jullie hoede staan en die geboren zijn uit jullie vrouwen met wie jullie daadwerkelijk gemeenschap hebben gehad—als jullie nog geen gemeenschap met haar hadden gehad, dan is het voor jullie geen vergrijp—en de echtgenotes van jullie lijfelijke zonen en dat jullie twee zusters samen als vrouw hebben, behalve als het al is gebeurd. God is barmhartig en vergevend. (Vert. F. Leemhuis, 1990 Houten: Wereldvenster; cursivering W.J.)

Zogen levert dus een absoluut huwelijksbeletsel op voor de zoogmoeder en zoogzus. De regels die bepalen met wie iemand niet mag huwen zijn heel duidelijk voor bloedverwanten (*nasab*) en aanverwanten (*muṣāhara*), maar ze zijn zeer gecompliceerd voor iemands melkverwanten (*ridā'*) (Altorki 1980:233). Hoewel de Koran enkel twee categorieën, melkmoeder en melkzus, noemt, is de melkverwantschap in latere jurisprudentie uitgebreid naar de gehele familie analoog aan bloedverwantschap. Ook zullen de termen anders zijn als men niet uitgaat van ego als een man, zoals de Koran doet, maar als een vrouw.

De uitbreiding wordt verdedigd met verwijzing naar verschillende tradities. Men schrijft aan de Profeet de woorden toe “Zoogverwantschap maakt hetzelfde ongeoorloofd als bloedverwantschap” en Razi legt dat als volgt uit: “Door de voedster moeder te noemen en de zuigelingen broers en zusters, geeft Allah aan het zogen dezelfde betekenis als aan bloedverwantschap.” (Raven 1995:150; Bouhdiba

1982:26),³ Andere tradities hebben betrekking op het verbod op een huwelijk met de dochter van een melkbroer, of tussen de zoogkinderen van twee vrouwen van een man.

Hoe gecompliceerd melkverwantschap als huwelijksbeletsel is, blijkt wel uit de lijst die Altorki geeft van de personen waarmee men niet mag huwen (1980:235). Deze is veel korter en duidelijker voor de bloed- en aanverwanten dan voor de melkverwanten:

Niet-huwbare verwanten (muḥarramāt) voor een mannelijk ego.

door bloed:

- elke lineaire descendent (kinderen)
- elke lineaire ascendent (ouders)
- elke afstammeling van een ouder
- elke dochter van een grootouder

door aanverwantschap:

- de vrouw van elke lineaire ascendent
- de vrouw van elke lineaire descendent
- elke lineaire ascendent van zijn vrouw
- elke lineaire descendent van zijn vrouw

door zoogverwantschap (ridāʿ):

- de melkmoeder
- de melkmoeders lineaire ascendenten
- de melkmoeders lineaire descendenten
- een dochter van zijn melk- moeders grootouders
- de melkmoeders melkdochter
- de melkmoeder van een lineaire ascendent
- de melkmoeder van een lineaire descendent
- de melkdochter van een vrouwelijke lineaire ascendent
- de melkdochter van een vrouwelijke lineaire descendent
- de melkdochter van een broer of zus

- de dochter van een melkbroer of -zus
- de lineaire ascendenten van de melkmoeders echtgenoot
- de vrouwen van de melkmoeders echtgenoot en zijn lineaire ascendenten
- de afstammelingen van de melkmoeders echtgenoot
- de dochter van de grootouders van de melkmoeders echtgenoot
- de melkdochter van de vrouw van een lineaire ascendent
- de melkdochter van de vrouw van een lineaire descendent

Aan deze lijst moeten bovendien toegevoegd worden alle melkverwanten van zijn vrouw, die voor een man tevens verboden zijn.⁴ Coulson heeft het minder precies als volgt samengevat: "Foster relationship [...] creates a bar to marriage not only between foster brothers and sisters but also between the foster mother and all her relatives on the one side, and her foster children, their spouses and their descendants on the other side" (Coulson 1971:14).

Melkverwantschap heeft vooral betrekking op zaken aangaande sexualiteit en huwelijk, maar formeel niet op economische aspecten. Zo heeft een melkkind geen erfrechten, noch rechten om onderhouden te worden. Ook heeft een melkkind niet de verplichting haar of zijn melkouders te onderhouden (Khatib-Chahidi 1992:109), wat overigens niet weg neemt dat er soms economische overwegingen meespelen bij het onderhouden van zoogrelaties zoals we later zullen zien. Bovendien kan aan melkverwantschap geen voogdijrecht worden ontleend.

Melkverwantschap lijkt in sommige opzichten op het voedstersisteem dat wij in Europa vroeger kenden. In beide gevallen geeft een andere vrouw dan de moeder de borst, in beide gevallen kan er sprake zijn van een materiële vergoeding al wordt dat in de islamitische wereld iets minder benadrukt. Het grote en fundamentele verschil is echter dat in Europa het zogen van niet-eigen kinderen geen verwantschappelijke consequenties had. Er ontstond geen wettelijk erkende verwantschapsrelatie. Het was een arbeidsrelatie

eerder dan een familie-relatie.

Melkverwantschap is niet hetzelfde als adoptie of pleegzorg, al wordt het door sommige auteurs wel als "fostering" benoemd. Adoptie is, zoals bekend, in de islamitische wereld juridisch niet mogelijk. Wel kent men het systeem dat kinderen door anderen dan hun ouders verzorgd worden. Maar deze pleegzorg relaties, ongeacht hoe lang ze duren, leiden nooit tot een verwantschappelijke relatie, en vormen dus ook geen huwelijksbeletsel zoals het zogen. In mijn eigen onderzoek kwam ik regelmatig pleegbroers en -zussen tegen die met elkaar gehuwd waren. Indien ze beiden door hun pleegmoeder gezoogd zouden zijn, zou dat per definitie onmogelijk zijn, want het is algemeen erkend dat dit religieus en juridisch verboden is.

De juridische regels stonden en staan aan verschillende interpretaties bloot. De vier wetscholen komen overeen in de erkenning van melkverwantschap als huwelijksbeletsel, maar verschillen in details. Een punt van discussie is bijvoorbeeld hoeveel getuigen er nodig zijn om zoogverwantschap te bewijzen. De verklaring van de zoogmoeder zelf wordt door elke school als voldoende geacht, maar is zo'n verklaring niet aanwezig dan verschilt het aantal vereiste getuigen per school.

Een andere belangrijke vraag en punt van verschil is hoeveel en hoelang een baby aan een vreemde borst mag zuigen wil er sprake zijn van melkverwantschap (Gibb & Kramers 1974, p. 463). Sommige tradities beschouwen enkele losse teugjes of een of twee voedingen als niet voldoende om van melkverwantschap te spreken (Raven 1995:150). Volgens al-Ghazāli zijn vijf voedingen nodig (Farah 1984:82), andere tradities spreken van niet minder dan zeven voedingen of van de algehele borstvoeding van het kind. Weer andere zeggen dat het huwelijksverbod geldt ongeacht de tijdsduur en het aantal voedingen. Verschil van mening bestaat er ook wat betreft de leeftijd van de zuigeling. Het eerste zogen van een kind ouder dan 24 tot 30 maanden creëert in het algemeen nog

niet een melkrelatie, maar over de vraag hoe vaak en hoe oud dan wel blijft men verdeeld. Net als over de vraag hoe oud de zogende moeder moet zijn, en of ze zelf moeder moet zijn.

Lokale opvattingen, zelfs binnen een land of regio, kunnen aanzienlijk afwijken van de juridische regels, waardoor de lijst van verboden huwelijkspartners soms ingekort wordt, maar soms ook uitgebreid. Zo geloven sommige Saoediërs uit de Hijaz dat alleen het zoogkind en de daarna geboren kinderen niet kunnen huwen met de kinderen van de zoogmoeder, terwijl volgens Saoediërs uit de Najd de melkband tussen twee kinderen, alle huwelijken tussen hun respectievelijke broers en zussen uitsluit (Altorki 1980:238). Soms denken mensen dat het huwelijksverbod alleen geldt voor de twee kinderen, het eigen en het niet eigen kind, die tegelijkertijd gezoogd werden. In andere contexten zien we echter dat het huwelijksverboden creëert tussen hele stammen gedurende verschillende generaties.

Het laten zogen van kinderen door andere vrouwen gebeurde in de Arabische wereld voornamelijk omdat de eigen moeder te ziek, zwak, of misvormd was om te zogen, omdat ze was overleden, omdat ze zwanger was van een volgend kind, of omdat ze om de een of andere reden, bijvoorbeeld werk of echtelijke ruzie, tijdelijk afwezig was. Zwangerschap werd geacht de melk te bederven of onvoldoende voedzaam te maken. Men vond melk van een zwangere vrouw slecht voor de zuigeling, en uit mijn eigen onderzoek blijkt dat men dit nog steeds vindt. In deze gevallen waarin de moeder niet kon zogen, of waarin de moedermelk slecht werd voor het kind, moest er in de tijd voor de poedermelk een voedster gezocht worden.

Minder frequent kwam het voor dat hogere kringen om status- of schoonheids-redenen het voeden uitbesteedden aan voedsters. Er zijn wel aanwijzingen daarvoor dat dit in Mekka en Medina vroeger gebeurde, en ook in Marokko moet het niet onbekend geweest zijn gezien het feit dat volgens de Marokkaanse *fiqh* een moeder een

vergoeding kon eisen voor het zogen als het in haar kringen niet gebruikelijk was om zelf het kind te zogen (Buskens 1993:146n8).

De beslissing een kind niet door zijn moeder te laten zogen werd soms ook om sociale, politieke of economische redenen genomen. Volgens de *Shorter Encyclopaedia of Islam* is het zeker dat er een gebruik bestond van het zogen van volwassenen en kinderen om fictieve verwantschap te bewerkstelligen. Dit wordt erkend in verschillende tradities en door anderen direct of indirect ontkend. Het zijn vooral deze sociale redenen waar ik vandaag op in wil gaan. Wat zijn de sociale gevolgen en hoe kunnen mensen de juridische regels hieromtrent sociaal gebruiken? Welke veranderingen zijn er geweest?

3 Sociale betekenissen van melkverwantschap: insluiting en uitsluiting

Volgens Altorki (1980) is melkverwantschap sociaal gezien zowel een insluitings- als een uitsluitingsmechanisme, op eenzelfde manier als ook huwelijken mensen kunnen insluiten als uitsluiten uit een groep. Deze mechanismen treden enerzijds ongewild op, als een automatisch effect van zogen door andere dan de moeder, maar men kan ook kinderen uit zogen geven juist om deze sociale effecten te bereiken. Vaak lopen de ongewilde en gewilde sociale betekenissen door elkaar heen.

3.1 Vorm van insluiting

Zoogverwantschap maakt van vreemden verwanten en is als zodanig als insluitingsmechanisme gebruikt om de eigen groep groter of hechter te maken. Het kan potentiële politieke vijanden incorporeren, of op economisch gebied handelsallianties bevorderen. Voor-

beelden hiervan zijn te vinden bij de Marokkaanse Berbers. Dunn beschrijft hoe zogenaamde *tafargant* verdragen gesloten worden door de Aït Atta doordat zogende moeders hun melk uitwisselen. Deze ruil verplichtte tot vreedzame relaties, wederzijdse hulp en had ook een economische dimensie, maar het betekende ook een streng verbod op huwelijken tussen de twee stammen (Dunn 1973:97). Een ander voorbeeld hiervan wordt gegeven in het proefschrift van Léon Buskens. Een informant uit de Marokkaanse douar Oulad Sulala vertelde hem hoe er vroeger manieren bestonden om vreedzame relaties te sluiten met andere stammen of fracties zoals de Oulad Taleb of de Hancha om zoveel mogelijk grensgeschillen te voorkomen. Er werd een pact gesloten, *tata* genaamd, door het uitvoeren van een ritueel waarbij voor beide groepen een couscous-maaltijd werd aangericht.

De mannen van Oulad Sulala aten couscous die aangemaakt was met moedermelk van vrouwen van de andere fractie, de mannen van de andere fractie aten couscous besprenkeld met moedermelk van Oulad Sulala vrouwen. De mannen van de betrokken fracties werden op deze wijze “als broers” in de woorden van mijn gastheer, “opdat er geen strijd meer tussen hen zou zijn”. Door deze rituele vorm van “melkverwantschap” ontstond de verplichting elkaar te respecteren (*ihtirām*). Dit respect kwam onder meer tot uiting doordat de leden van de door *tata* verbonden fracties elkaar met *sidi*, meneer, en *lalla*, mevrouw, aanspraken. Een ander gevolg van het verbond was het verbod om een vrouw van de andere fractie te huwen. Deze vrouwen waren door de melkverwantschap immers als zusters geworden. Hoewel de laatste keer dat een rituele maaltijd is gehouden al bijna vijftig jaar geleden is, bestaat de relatie van respect en huwelijkstaboe nog steeds. (Buskens 1993:270)

Nog steeds vinden er geen huwelijken tussen de betreffende groepen plaats omdat men dit schandelijk vindt. Dit voorbeeld laat zien dat door het publieke en collectieve ritueel de gevolgen voorbij de betreffende generatie reiken. In dit volksmodel is de groep niet-huwbare personen veel groter dan volgens het juridische model. Bovendien maakt dit voorbeeld duidelijk dat niet de zooghandeling zelf, maar het nuttigen van de moedermelk als substantie beslissend is.

Volgens Meeker (1979:186) heeft de neiging om politieke relaties in verwantschapstermen uit te drukken te maken met een historisch bepaalde en bedreigende onzekerheid van politieke relaties in het Midden Oosten. Het lijkt er dan ook op of deze vorm van politieke alliantie via afgedwongen verwantschap vooral daar voorkomt waar een tribale organisatievorm dominant is.

Deze alliantie functie zien we ook bij huwelijken: endogame huwelijken versterken de eenheid van de groep, en exogame huwelijken dienen om vijandige groepen te pacificeren en aan zich loyaal te maken. Het bekendste voorbeeld in deze context zijn natuurlijk de huwelijken van de Profeet die vaak deels om politieke motieven werden gesloten. Maar trouwen om verbonden te sluiten is niet altijd mogelijk. Melkverwantschap wordt soms daar ingezet waar de band niet door huwelijken gecreëerd kan worden, omdat men niet met de ander wil trouwen om religieuze of politieke redenen.

Jane Khatib-Chahidi (1992), die het voorkomen van melkverwantschap onder Iraanse informanten in Engeland en Amerika onderzocht, maar ook liet zien dat melkverwantschap voorkwam in niet-islamitische en voor-islamitische culturen, geeft een aantal voorbeelden. In de vorige eeuw in Georgië was melkverwantschap belangrijk voor het vestigen van handelsrelaties in potentieel vijandige gebieden. Bijvoorbeeld christelijke Georgiërs stuurden een baby naar een handelspartner wiens vrouw ook net een baby had onder de moslim Caucasiërs. Het gebruik demonstreerde een volledig vertrouwen in de andere partij. Na een paar jaar werd het

kind weer naar huis gestuurd, als teken dat de partner belangeloos de band was aangegaan, en niet omdat hij een goedkope arbeidskracht wilde houden. Het kind intussen had de taal, de gebruiken en gewoonten van zijn (het ging hier waarschijnlijk vooral om jongetjes baby's) melkfamilie geleerd en bouwde met hen banden van gastvrijheid, handel en transport op. Omdat het verbod op huwen tussen verwanten zeven generaties duurde, bleef men zeven generaties lang familie van elkaar. En dat terwijl echte huwelijken door het geloofsverschil tussen moslims en christenen niet toegestaan waren.

Deze politieke functie van melkverwantschap was volgens Jane Khatib-Chahidi (1992) ook te vinden in andere culturen dan de strikt islamitische. Als bijvoorbeeld de Masai in Afrika een blijvende vrede wilden sluiten met een vijandige stam dan brachten ze elk een koe en een kalf en een vrouw en een zuigeling. Het kalf kreeg dan te drinken van de koe van de andere stam en de zuigeling van de vrouw van de andere stam, wat een onverbreekbaar verbond tussen de beide groepen smeedde. Een ander voorbeeld vond Khatib-Chahidi bij de Ashimadek clans of Chitral in de Hindu Kush waar iedere zuigeling door elke moeder gezoogd werd met als doel de tribale eenheid te versterken. Andere pre-islamitische of niet-islamitische regio's waar melkverwantschap geconstateerd is zijn: enkele culturen in Oost Afrika, pre-islamitische Moghuls, Hindu India, Rusland, en Servo-Kroatië (naast Khatib-Chahidi 1992; zie ook Fraser 1913; Filipovic 1963)

Deze openlijke politieke beslissingen worden veelal door mannen genomen, maar vrouwen maken ook op een meer informeel politieke manier gebruik van melkverwantschap als insluitingsmechanisme. Voor vrouwen kan het belangrijk zijn om op deze manier hun verwantengroep, dat wil zeggen diegenen waarmee zij vrij contact mogen hebben, en waar ze zonder toestemming van de echtgenoot op bezoek mogen gaan, uit te breiden. In een, overigens qua datering en anderszins enigszins omstreden, traditie van Zuhri,

wordt over een van de vrouwen van de Profeet gezegd: 'Ā'isha, de "moeder van de gelovigen" gebruikte [die methode] bij die mannen die ze graag bij haar wilde binnenlaten, en ze beval [daarom] haar zuster Umm Kulthūm bint Abī Bakr aṣ-Ṣiddīq en de dochters van haar broers, die mannen te zogen die zij graag wilde binnen laten. De overige vrouwen van de Profeet stonden er afwijzend tegenover, dat iemand op grond van deze [manier van] zogen bij haar binnentrad. Ze zeiden: "Bij God nee. Wij beschouwen dat wat de gezant Gods aan Sahla bint Suhayl beval, slechts als een toestemming van de kant van de gezant Gods voor Sālim alleen. Bij God nee! Met deze [manier van] zogen komt bij ons niemand binnen. Dit was de praktijk van de echtgenotes van de Profeet met betrekking tot het zogen van volwassenen." (Motzki 1991:36). Dit verschil van mening tussen de vrouwen van de Profeet over de toelaatbaarheid van het zogen van volwassenen, wat men zich overigens voor moet stellen als het toevoegen van moedermelk aan een gerecht of drank, ontstond naar aanleiding van het advies van de Profeet aan Sahla bint Suhail, de vrouw van Abū Hudaifa, om hun vrijgelaten slaaf Sālim, die een man geworden was, te zogen zodat hij zonder problemen bij hen kon blijven wonen.

Ook als vrouwen niet bewust een zoogrelatie om deze reden aangaan, maar belangeloos zogen om een moeder te helpen die zelf niet kan zogen, kan de netwerkuitbreiding toch een prettige bijkomstigheid zijn. Vooral in situaties waar vrouwen weinig eigen verwanten hebben kan dit belangrijk zijn. In Algerije logeerde ik vaak bij een vrouw die ver van haar eigen verwanten en die van haar man woonde. Toch hield ze er een uitgebreid netwerk van "verwanten" op na, en vond ook voor mij huisvesting bij een van die verwanten, via de melkzus van haar man. Boddy, die voor Sudan een geval van melkverwantschap beschrijft, merkt op dat het netwerk voor vrouwen daardoor veel groter wordt. Met name voor de volgende generatie is het effect van melkverwantschap dat het netwerk van huwbare verwanten zich uitbreidt, want waar melk-

broer en melkzus niet met elkaar mogen trouwen maar wel vrijelijk met elkaar om mogen gaan, kunnen ook hun kinderen die wel met elkaar mogen trouwen in contact komen (Boddy 1989:100). Christine Eickelman beschrijft eenzelfde functie voor vrouwen in Oman. Een van haar informantes kwam aan huis bij de zoogmoeder van een van haar familieleden en werd daar gezien door een man die later om haar hand vroeg (Eickelman 1984:97-98). Niet alleen voor vrouwen, maar ook voor mannelijke buitenstaanders kan melkverwantschap soms belangrijk zijn om toegang tot een bepaalde groep te krijgen. Dickson (1949:7) beschrijft in de inleiding van zijn boek over de Bedoeïenen in Kuwait en Saoedi Arabië hoe hij melkverwant werd van de Anizah en hoe hem dit hielp in zijn relatie met hen.

Een grotere verwantengroep betekent vrijere contacten tussen mannen en vrouwen in het algemeen en met name voor vrouwen ook grotere bewegingsvrijheid. Mannen worden door een vrouw ingedeeld in mannen die wettig voor haar zijn (*lā-muḥarram*) d.w.z. mannen die ze mag huwen en waar ze in het sociale leven dus niet mee om mag gaan, waarvoor ze zich moet sluiëren of in ieder geval waartoe ze voldoende afstand moet bewaren, en mannen die niet-wettig zijn (*muḥarram*), d.w.z. mannen waarmee ze niet mag trouwen, zoals haar vader, haar broers en haar melkverwanten, maar waar ze wel openlijk, ongesluiërd en zonder veel reserves mee om mag gaan. Veel onwettige mannen om je heen hebben kan voor een vrouw soms handig zijn. Vrouwen hebben in diverse situaties broers nodig, melkbroers betekenen een uitbreiding van mannelijke steun. Bijvoorbeeld een vrouw kan alleen onder begeleiding van een verwante man naar Mekka gaan. Melkverwantschap breidt haar hoeveelheid beschikbare mannen uit. Wat ook wel gebeurt is dat ze zijn hulp vragen als ze ergens naar toe willen en begeleiding nodig hebben. Debbi Long vond dat in Turkije een meisje vaak een heel speciale relatie met haar melkbroer heeft. Ze kan openlijk met hem op straat gezien worden, met hem dansen, en

hem thuis ontvangen. Hij op zijn beurt is wel verwant maar niet verantwoordelijk en kan dus heel ontspannen met haar omgaan en haar en haar zussen en moeder bijvoorbeeld verwennen met sigaretten en dergelijke (Long, persoonlijke communicatie 1995).

Werkrelaties die veelal gekenmerkt zijn door verplichte seksesegregatie kunnen veel gemakkelijker worden als er een verwantschapsrelatie met de werkgever bestaat. Bijvoorbeeld voor vrouwen die in de huizen van anderen werken is het lastig om zich bij hun huishoudelijke bezigheden steeds te sluiëren wanneer de zoon of heer des huizes binnenkomt. Als jonge mannen bij niet-verwante families werken, levert dit eveneens gespannen relaties op. Dit was voor sommige elite families in Saoedi Arabië in het verleden aanleiding om een melkrelatie met hun slaven of dienaren aan te gaan, indachtig de suggestie die de Profeet zelf hiertoe gedaan had, volgens een traditie (Altorki 1980:240). Vooral elite of streng religieuze families, waar mannen hun gebed en rituele reinheid niet verstoord wilden zien door de aanblik van voor hen verboden vrouwen en waar vrouwen een strikte seclusie in acht namen die ze niet wilden opgeven voor mannelijke slaven en dienaren, gingen hiertoe over. Door een melkrelatie te creëren konden vreemden die veel in huis kwamen tot verwanten gemaakt worden en werd de omgang vergemakkelijkt. Maar tegelijkertijd voorkwam men dat de eigen kinderen met dienaren en slaven trouwden.

Omgekeerd had het ook voor de dienaren voordelen om verwant te raken aan hun werkgevers, en voor arme families om zo verbonden te raken aan rijkere. Niet dat de voedsters direct betaald kregen voor hun werk, dat was zelden zo, maar wel konden ze door de verwantschappelijke band meedelen in de hogere status van hun opdrachtgevers en kregen ze geschenken in natura terug, bijvoorbeeld uitnodigingen voor familiefeesten. Bovendien vervulden ze in religieus opzicht een goede daad (mondeline communicatie Halleh Ghorashi over haar Iraanse melkmoeder).

Uit het onderzoek van Khatib-Chahidi (1992) in Iran bleek dat er

een klasseverschil was in de manier waarop men een voedster zocht als de moeder niet kon zogen. Bij de landbezittende klasse, die meestal binnen de familie trouwde om het land binnen de familie te houden, werd de voedster, om deze endogamie niet te belemmeren, buiten de eigen familie gezocht. Hoge families aan het hof hadden daar zelfs vaste cliënt families voor. De allerarmsten konden niemand van buiten betalen en moesten wel in de eigen familie een zogende vrouw zoeken. De middenklasse, de handelaren, hadden er blijkbaar minder belang bij om binnen de familie te trouwen en kozen ook gemakkelijker een voedster binnen de eigen familie.

3.2 Vorm van uitsluiting

Zoals melkverwantschap politiek gebruikt kon worden om allianties te sluiten en vreemden in de eigen groep te betrekken, zo kon het tevens fungeren als argument voor uitsluiting, of voor beide tegelijk. Volgens Combs-Shilling legitimeerde de dynastie van de Alawiten in Marokko de overname van de troon met een beroep op hun afstamming van de profeet Mohammed terwijl ze tegelijkertijd de sharīf-status van de onttroonde dynastie van de Sa'diten aanviel door te zeggen dat zij geen ware bloedverwanten waren geweest van Muhammad, maar wel tot de patrilinie behoorden die Muhammads zoogsters had geleverd. De Sa'diten waren dus geen echte afstammelingen, maar ze werden ook niet volledig gediscredeerd want hen werd nog de status van melkverwanten gegund (Combs-Schilling 1989: 178-179).

Vaker nog hield het uitsluitingsmechanisme in dat de mensen via het zogen tot familie gemaakt werden zodat ze niet met elkaar zouden kunnen huwen. Ze werden daarmee ingesloten in de kring van verwanten, maar uitgesloten uit de kring van huwelijkspartners. Eerder al gaf ik een voorbeeld uit Georgië waar men elkaar om economische redenen wilde insluiten als verwant, maar om religieu-

ze redenen wilde uitsluiten van huwelijken. Maar er zijn nog andere redenen waarom mensen elkaar uit willen sluiten als huwelijkspartner.

Een door Altorki (1980) genoemd voorbeeld hangt samen met de trend in de Arabische wereld om bij voorkeur met een neef of nicht te trouwen en dan nog liefst een zoon of dochter van vaders broer. Nu kan het zijn dat een echtpaar graag zelf de huwelijkspartners van de kinderen wil bepalen en zich niet verplicht wil voelen aan de broer van de man en diens kinderen. Als nu de gelegenheid zich voordoet voor de vrouw om een neefje of nichtje te zogen, maakt men hen onwettig voor de eigen kinderen. Latere claims door de familie kunnen dan afgeweerd worden. Dorsky geeft hier een voorbeeld van in haar boek over vrouwen in de Jemenitische stad 'Amrān, als ze in een noot zegt dat een paar 'Amrānī vrouwen die een hekel hebben aan hun schoonfamilie, wellicht opzettelijk de baby's van de broers van hun man hebben gezoogd om zo een huwelijk van hun kinderen met de patrilineaire parallel neven of nichten te voorkomen (1986:208).

Debbi Long ontdekte een soortgelijk geval tijdens haar recente leeronderzoek naar melkverwantschap in Turkije. Een vrouw vertelde hoe haar vader zijn schoonfamilie haatte, ook al omdat zij het huwelijk hadden willen tegenhouden. Als wraak liet hij onder allerlei voorwendselen zijn dochttertje zogen door verschillende vrouwen van de schoonfamilie zodat hij haar en haar broers en zusters niet meer zou hoeven uit te huwelijken aan nichten of neven, wat het gebruikelijke voorkeurshuwelijk was. Toen hij later de schoonfamilie openlijk vertelde hoe hij hen bedrogen had leidde dat tot een grote vete (Long, persoonlijke communicatie 1995).

Een ander voorbeeld kwam Khatib-Chahidi tegen in een gesprek met een Turkse man die gezoogd was door zijn moeders zus en dus niet met haar dochter kon trouwen. Het leek erop of juist deze zus uitgekozen was als zoogmoeder omdat er binnen deze Turkse gemeenschap bezwaren bestonden tegen neef-nicht allianties via de

moederlijke lijn. Daarbij speelde het argument mee dat de afstamming via de moederlijke lijn, via moedermelk (*sic*) een sterkere verwantschap geeft dan afstamming via de vaderlijke lijn. Hetzelfde thema vinden we terug bij Delaney (1991) die antropologisch onderzoek deed in een dorp in midden Turkije. Op de suggestie van hogerhand, verspreid via de t.v., dat patrilineaire parallelle neef-nicht huwelijken afgeraden moeten worden omdat ze tot inteelt zouden leiden, reageerde men verontwaardigd. Dit was geenszins zo, want inteelt kwam volgens hen juist voor als melkverwanten elkaar (per ongeluk) huwden.

De sociale mogelijkheden van melkverwantschap, vooral gebruikt door mannen, roept de angst op dat vrouwen daar ook gebruik van maken in hun eigen belang. Het stelt vrouwen in principe in staat om niet alleen invloed uit te oefenen op de huwelijken van haar kinderen, maar ook op die van haar man. Zo kan ze potentiële tweede echtgenotes van haar man "onschadelijk" maken door ze de borst te geven, of, ingeval hij getrouwd is met een zeer jong kind, door die echtgenote zelf de borst te geven en daarmee het tweede huwelijk van haar man onwettig te maken. Of ze kan naar een vroegere zoogrelatie verwijzen om de echtgenoot van een tweede huwelijk af te houden. Zo is er de volgende traditie afkomstig van Umm al-Faḍl bekend: "Er kwam een bedoeien bij de Profeet binnen terwijl hij in mijn huis was, die zei: "Profeet, ik had een vrouw en nu heb ik nog een andere gehuwd, en nu beweert mijn eerste vrouw dat zij mijn nieuwe vrouw één of twee keer gezoogd heeft." De Profeet zei: "Één of twee keer zogen scheidt geen beletsel." (Raven 1955:150, ontleend aan Muslim). Dat men voor dit eigen gebruik door vrouwen bang is blijkt wel uit de vermaning van Ayatollah Khomeini dat een vrouw alleen melk mag geven aan een kind als dat niet tegen de belangen van de echtgenoot ingaat (Khatib-Chahidi 1992).

Deze belangentegenstelling vind zijn weerslag in de discussie over wie "de bezitter van de melk" is. De uitkomst van deze vraag

kan soms vergaande juridische gevolgen hebben. De vrouw die de melk produceert wordt niet door ieder volmondig als de bezitter van de melk gezien die er vrij over kan beschikken. Vaak wordt de man als eigenaar gezien. Als een man een vrouw huwt, krijgt hij door het aan haar betalen van de *mahr* rechten op haar seksualiteit en haar reproductievermogen. Haar kinderen worden van hem. In die gedachtenlijn valt ook dat moedermelk van hem is, "hij is de eigenaar van de melk". Dit komt tot uitdrukking in de regelgeving rond melkverwantschap. Een man mag niet met het meisje trouwen dat zijn vrouw gezoogd heeft, want omdat het zijn melk is, is hij de melkvader van het meisje (voor een traditie dienaangaande zie Raven 1995:150). De constructie "bezitter van de melk" is nodig om ook de man verwant aan het kind te maken, en niet alleen de direct betrokkenen. Het komt ook tot uitdrukking in de gedachte die in sommige streken te vinden is, dat de man door zijn sperma de moedermelk mede maakt.

Omgekeerd betekent het ook dat een vader verantwoordelijk is voor de moedermelk voor zijn kind. Als zijn eigen vrouw, de echte moeder, het niet kan zogen is de man verplicht een andere zoogster in te huren of voor vervangend voedsel te zorgen. Dit laatste is een heel belangrijk argument voor arme vrouwen die borstvoeding ten koste van zichzelf voelen gaan. Als zij de borst weigeren valt de last van het kind niet langer aan hen maar aan de vader toe. Hij moet de melkpoeder kopen. Vooral als zij inschatten dat ze zelf aan verzorging te kort komen maar dat een vader wel bereid is voor zijn kind eten te kopen, zullen ze eerder weigeren lang de borst te geven.

Een vrouw is niet wettelijk verplicht om haar melk te geven. Ze kan zelfs weigeren haar eigen kinderen te voeden al zal haar dat niet in dank afgenomen worden. Als ze wel voedt, voedt ze de kinderen van haar man en neemt daardoor een last van hem over waarvoor ze compensatie kan vereisen, iets waarover overigens niet alle wetscholen het eens zijn. Volgens Khomeini wordt ze be-

schouwd als een goede vrouw als ze voedt zonder vergoeding te verwachten, maar haar man wordt beschouwd als een goede man als hij haar er toch voor beloont (Khatib-Chahidi 1992). Een man is ook altijd onderhoudsplicht verschuldigd aan zijn vrouw zolang zij zijn kinderen voedt. De Marokkaanse Mudawwana stelt het wat scherper en zegt dat een getrouwde vrouw geen vergoeding van haar man hoeft te krijgen voor het zogen. Dit neemt niet weg dat volgens de *fiqh* dit in bepaalde gevallen wel mogelijk is (Buskens 1993:146n8).

4 Veranderingen en hedendaagse relevantie

De komst van babypoedermelk, maar ook veranderde huisvestingspatronen waarbij andere vrouwen minder gemakkelijk aanwezig zijn om de zorg van de moeder voor een zuigeling over te nemen, hebben er toe geleid dat melkverwantschap minder voor hoeft te komen en ook feitelijk minder voorkomt. Ook de sociale omstandigheden die melkverwantschap nuttig maakten veranderden. De slavernij werd in 1963 afgeschaft in Saoedi Arabië en de rijke families hebben nu bedienden uit het verre Oosten in huis die buiten de islamitische seclusieregels functioneren. De stammen in Marokko werden geïntegreerd in een groter staatsbestel en rituele melkverwantschap werd minder nuttig als alliantie- en pacificatiemechanisme.

Dit neemt niet weg dat ook heden ten dage mensen geconfronteerd kunnen blijven worden met de gevolgen van zoogrelaties. Eén zo'n case wordt door Betsy Udink beschreven in haar boekje *Achter Mekka*. Het was een wijd besproken gebeurtenis in Saoedi Arabië, toen een man uit Djeddah na eenentwintig jaar huwelijk en negen kinderen ontdekte dat zijn vrouw zijn melkzus was. Hij raakte in paniek, zijn huwelijk werd daarmee ongeldig, maar betekende het ook dat hij haar moest scheiden en dat hij al die jaren in een

incestueuze en zondige relatie geleefd had? De wetskenners en religieuze leiders werden erbij gehaald en de conclusie was dat het huwelijk ongeldig was, dat hij moest scheiden en dat vanaf nu de relatie incestueus zou zijn als hij er mee door zou gaan. Maar ze mochten elkaar nog wel zien, alleen slechts als broer en zus.⁵

De onduidelijkheid over hoe veel en hoe lang een kind moet zuigen, in hoeverre de leeftijd belangrijk is, en of de zoogmoeder of haar melk doorslaggevend is, levert nog steeds veel vragen op. Zo worden wetsgeleerden nog steeds geconfronteerd met vragen van mannen die willen weten of, als ze aan de borst van hun vrouw zuigen tijdens het vrijen, ze eigenlijk ontucht plegen en een incestueuze relatie met haar hebben. Betsie Udink schrijft dat niet lang na het net genoemde geval uit Djeddah een andere man aan *Arab News* vroeg "of zijn huwelijk nog wel geldig was nadat hij aan de borst van zijn vrouw had gezogen en per ongeluk een paar druppels moedermelk had ingeslikt." Gelukkig kon hem het geruststellende antwoord gegeven worden dat er niets aan de hand was omdat hij tenminste vijf volle voedingen uit de borst van zijn vrouw zou moeten hebben genoten voor hij zich zorgen hoefde te maken (Udink 1990:126). Zoals we eerder zagen zouden andere wetsgeleerden van een andere wetschool ook een minder geruststellend antwoord hebben kunnen geven.

Hoewel vrouwen nu minder mogelijkheden hebben dan voorheen om via zogen van andervrouws kinderen hun netwerken te beïnvloeden, blijft de juridische regelgeving voor hen betekenis houden als erkenning van en respect voor de waarde van borstvoeding en van de banden die door moedermelk ontstaan. Vrouwen ontlenen zelfrespect en hun vrouwelijke identiteit aan het vermogen tot het produceren van moedermelk en het geven van borstvoeding. Religieus wordt dit versterkt door positieve uitlatingen van de profeet Muhammad over moederschap en borstvoeding. At-Ṭabarī citeerde veel positieve opmerkingen van de Profeet over moederschap en de dankbaarheid die kinderen jegens hun moeder moeten

voelen. De borstvoedende moeder zou voor elke slok van het kind beloofd worden als voor een goede daad (Maher 1992:10). In de Turkse gemeenschap bestudeerd door Delaney werd zogen gezien als het primaire symbool van vrouwelijkheid. In de baarmoeder zuigt het kind bloed, daarbuiten zuigt het melk. Het vrouwelijk lichaam wordt gezien als een constante bron van voeding voor het kind. Door van hun eigen lichaam te geven om het kind te voeden, krijgen vrouwen *süt hakkı*, melk-rechten, dat wil zeggen rechten om ondersteund en onderhouden te worden door hun volwassen kinderen (Delaney 1991:73). Ook als het gezoogde kind niet hun eigen kind is wordt met het geven van melk een vertrouwensrelatie opgebouwd. Zoals Khomeini bevestigt: "People who become milk relatives should have respect for each other" (Khatib-Chahidi 1992).

Het belang dat gehecht wordt aan borstvoeding hangt samen met de idee die we in verschillende islamitische samenlevingen tegenkomen dat via moedermelk belangrijke eigenschappen en karaktertrekken aan kinderen doorgegeven worden. Met de melk geeft de moeder iets wezenlijks van haarzelf door (Khatib-Chahidi 1992:120; zie ook Simoons 1976:313-29; Farb and Armelagos 1980:116-17). Volgens Ammar werd in het Egyptische dorp Silwa moedermelk gezien als een belangrijke factor die het karakter van het kind bepaalde (Ammar 1954:102). Hetzelfde geldt ook in een zoogrelatie. In die context is het begrijpelijk dat aanbevolen wordt dat een in nood ingehuurde voedster intelligent is, een goed gelovige (van de juiste denominatie), van goede moraal en aantrekkelijk (Khatib-Chahidi 1992:117). Immers een deel van haar identiteit wordt overgedragen op het kind en deze kenmerken zou het kind ook moeten hebben. Bovendien moet de toevoeging aan de eigen familie gepast zijn.

De groepseenheid, dat respect, die culturele identiteit wordt dus overgedragen door een uitermate typische vrouwelijke substantie. Over deze krachten van vrouwelijke melk is helaas nauwelijks

geschreven. Dat neemt niet weg dat veel vrouwen, daarnaar gevraagd (o.a. door Delaney en Boddy) aan dit feit eigenwaarde ontlenen. Het gebrek aan aandacht van westerse auteurs voor zoogrelaties is een indicatie van de algehele teloor gaan van respect voor moedermelk in het Westen. Westerse vrouwenborsten zijn geen moederborsten maar sexsymbolen. De melk in die borsten heeft in het dominante gedachten-goed nauwelijks betekenis, er is immers een gemakkelijk substituu? De westerse betekenis van moedermelk als een gemakkelijk vervangbaar voedsel is ook doorgedrongen in de Arabische wereld. Maar de regelgeving rond melkverwantschap, en idealen rond moederschap, zetten daar een andere betekenis tegenover: die van moedermelk als de drager van verwantschap, als markeerder van de grens tussen wij en zij, als dat wat iemand tot de eigen groep doet behoren. Voor vrouwen is het een middel waarmee ze zelfrespect verwerven en waarmee ze hun eigen identiteit kunnen overdragen op een ander, en tevens een groepsidentiteit kunnen creëren.

Door de beschikbaarheid van flesvoeding is het niet langer nodig dat bij ziekte, afwezigheid of overlijden van de moeder naar een voedster buiten de deur gezocht wordt, maar dat wil niet zeggen dat islamitische kinderen nooit meer door anderen gezoogd worden. In Jordanië en Algerije was er weerstand tegen het laten zogen van zuigelingen door andere vrouwen. Zelfs grapjes daarover werden afgekeurd want veel mensen kennen de precieze juridische regels niet en zijn bang voor de mogelijke consequenties. Jonge vrouwen die hun baby's door anderen laten verzorgen als ze werken worden regelmatig door hun moeders gewaarschuwd ervoor te waken dat ze hun kind niet door andere vrouwen laten zogen. Maar soms blijft een voedster nodig. Kinderen kunnen allergisch zijn voor poedermelk, of de juiste melk kan niet op het gewenste moment aangeschaft worden. Ook kan het zijn dat men in een samenleving als Nederland is komen wonen waar andere gebruiken en opvattingen heersen.

In Nederlandse ziekenhuizen bijvoorbeeld worden te vroeg geboren zuigelingen bij voorkeur gevoed met afgekolfde moedermelk. Doordat de baby niet zelf zuigt komt echter de borstvoeding van sommige moeders niet goed op gang, of wordt deze steeds minder. Toen mijn eigen baby op de intensive care lag en ik vroeg wat het te drinken kreeg omdat mijn eigen afgekolfde melk duidelijk onvoldoende was, kreeg ik tot mijn verbazing als antwoord dat de moedermelk die beschikbaar was willekeurig over de baby's verdeeld werd. Mijn kind had dus van een onbekende moeder te drinken gekregen. Men kan zich voorstellen welke reactie dat te weeg zou brengen bij Moslims die daar ongevraagd mee geconfronteerd worden. Ze worden ongewild verwant aan een groot aantal onbekenden waardoor ze later kans lopen onbewust incestueuze relaties aan te gaan.

5 Conclusie

Ik heb hier willen laten zien hoe melkverwantschap sociaal gezien processen van insluiting en uitsluiting teweegbrengt, en soms bewust daarom toegepast is. Het verschijnsel komt door de toenemende beschikbaarheid van poedermelk, en in mindere mate door de afnemende beschikbaarheid van voedsters, steeds minder voor. Dit neemt niet weg dat er nog steeds veel mensen zijn die door een andere vrouw dan hun eigen moeder gezoogd zijn, en voor wie de regelgeving en haar sociale consequenties nog steeds relevant zijn. Kennis van melk- of zoogverwantschap geeft meer inzicht in de islamitische verwantschapsverhoudingen, maar behoedt tevens voor fouten door onwetendheid.

Noten

- 1 Met dank aan Debbi Long voor het ruilen van referenties.
- 2 Ook Judith Tucker, die pleit voor de geschiedschrijving van de ontwikkeling van de Arabische familie, laat melkverwantschap links liggen. Doordat melkverwantschap weinig economische consequenties heeft zal daar minder van terug te vinden zijn in de rechtbankverslagen, testamenten, handelscontracten en dergelijke die zij als bron gebruikt (Tucker 1993:195-207).
- 3 Bouhdiba's bron is: Fakhraddīn ar-Rāzī, *at-Tafsīr al-kabīr*, 8 dln., Bulāq 1270-1289 AH; hier vol. III, p. 189.
- 4 Altorki heeft de volgende bronnen gebruikt om deze lijst te maken: de Hanafitische verhandelingen *Sharḥ faḥ al-Qadīr* (met commentaren), vol. 3 door Ibn al-Humām (gest. 861 AH), Bulāq 1316 AH en *Kitāb Badā'i' as-ṣanā'i' fī tartīb ash-sharā'i'*, vol. 4, door al-Kāsānī (gest. 587 AH), Cairo 1910; de Malikitische verhandelingen *Hāshiya 'alā sh-sharḥ al-kabīr li d-Dardīr* van ad-Dasūqī en *Kitāb mawāhib al-Jalīl li sharḥ mukhtaṣar Abī d-Diyā' Sīdī Khalīl*, Cairo 1329 AH; de Sjafi'itische verhandeling *Tuhfat al-Habīb 'alā sharḥ al-Khaṭīb*, vol. 4, door al-Bijjirmī, Cairo 1951; en de Hanbalitische verhandeling *al-Mughnī*, vol. 9, door Ibn Qudāma (gest. 630 AH), Cairo 1348 AH.
- 5 Dit voorbeeld laat ook zien waarom het belangrijk is te weten wie "de bezitter van de melk" is. De betreffende man had gedronken uit de borst van de eerste vrouw van zijn oom. De vrouw overleed waarna de oom een nieuwe vrouw trouwde en met haar kinderen kreeg. Het was met een van de dochters uit dit huwelijk dat de man getrouwd was. De argumentatie van de 'ulamā' om zijn vrouw als zus en daarmee zijn huwelijk als incestueus te beschouwen was gebaseerd op het feit dat de oom gezien werd als bezitter van de melk. Hīj had de melk aan zijn

neef gegeven en hem daarmee tot zijn zoon gemaakt.

Literatuur

- Altorki, S., 'Milk Kinship in Arab Society: an Unexplored Problem in the Ethnography of Marriage,' *Ethnology*, vol. XIX, no. 2, 1980, pp. 233-44.
- Boddy, Janice, *Wombs and Alien Spirits. Women, Men, and the Zār Cult in Northern Sudan*. 1989 Madison: University of Wisconsin Press.
- Bouhdiba, Abdelwahab, *La sexualité en Islam*. 1982 [1975] Paris: Quadrige/PUF.
- Buskens, Léon, 'Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko. Aspecten van wet en werkelijkheid, in het bijzonder in de steden Rabat en Salé en het omliggende platteland'. 1993, ongepubliceerd proefschrift Leiden, Fac. der Rechtsgeleerdheid.
- Combs-Schilling, M.E. *Sacred Performances. Islam, Sexuality, and Sacrifice*. 1989 New York: Columbia University Press.
- Coulson, N.J., *Succession in the Muslim Family*. 1971 Cambridge.
- Davis, John, *People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology*. 1977 London: Routledge-Kegan Paul.
- Delaney, Carol, *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*. 1991 Berkeley: University of California Press.
- Dickson, Harald, *Arabs of the Desert*. 2nd ed., 1952 London: Allen & Unwin.
- Dorsky, Susan, *Women of 'Amrān. A Middle Eastern Ethnographic Study*. 1986 Salt Lake City: University of Utah Press.
- Dunn, Ross, 'Berber Imperialism. The Ait Atta Expansion in

- Southeast Morocco,' in: E. Gellner & C. Micaud (eds.) *Arabs and Berbers. From Tribe to Nation in North Africa*. 1973, London: Duckworth, pp. 85-107.
- Eickelman, Christine, *Women and Community in Oman*. 1984 New York: New York University Press.
- Esposito, John L., *Women in Muslim Family Law*. 1982 Syracuse: Syracuse U.P.
- Farah, Madelain, *Marriage and Sexuality in Islam. A Translation of al-Ghazālī's book on the Etiquette of Marriage and the Ihyā'*. 1984 Utah: University of Utah Press.
- Farb, Peter; Armelagos, George, *Consuming Passions: The Anthropology of Eating*. 1980 New York: Washinton Square Press.
- Filipovic, Milenko, 'Forms and functions of ritual kinship among Southern Slavs,' *Ethnologie*, 2 vols, Paris: Musée de l'Homme, vol. 1, pp. 77-80.
- Fraser, James, *The Golden Bough*. 1913 London: Macmillan.
- Gibb, H.A.R.; Kramers, J.H. (eds.), *Shorter Encyclopaedia of Islam*. 1974 (1961) Leiden: Brill.
- Juynboll, Th. W., *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche Wet volgens de leer der Sjâfi'itische School*. 1930 Leiden: Brill.
- Khatib-Chahidi, Jane, 'Milk Kinship in Shi'ite Islamic Iran,' in: Maher, Vanessa (ed.) *The Anthropology of Breast-feeding. Natural Law or Social Construct*. 1992 Providence/Oxford: Berg, pp. 109-132.
- Maher, Vanessa, 'Breast-Feeding in Cross-Cultural Perspective: Paradoxes and Proposals,' in Maher, Vanessa (ed.) *The Anthropology of Breast-feeding. Natural Law or Social Construct*. 1992 Providence/Oxford: Berg, pp. 1-36.
- Meeker, Michael, *Literature and Violence in North Arabia*. 1979 New York: Cambridge University Press.
- Motzki, Harald, 'Der Fiqh des az-Zuhrī: de Quellenproblematik,' *Der Islam*. vol. LXVIII, no. 1, pp. 1-44.
- Raven, Wim, *Leidraad voor het leven. De tradities van de profeet Mohammed*. 1995 Amsterdam: Bulaaq, pp. 149-50.
- Robertson Smith, W., *Kinship and Marriage in Early Arabia*. 1983 [Orig. 1903] Boston: Beacon Press.
- Schacht, J., *An Introduction to Islamic Law*. 1971, Oxford: Clarendon Press.
- Simoons, Frederick J., 'Food Habits as Influenced by Human Culture: Approaches in Anthropology and Geography,' in: T. Silverstone (ed.) *Appetite and Food Intake*, 1976 Berlin: Dahlem Konferenzen, p. 313-29.
- Tucker, Judith, 'The Arab Family in History: "Otherness" and the Study of the Family,' in: J. Tucker (ed.), *Arab Women. Old Boundaries. New Frontiers*. 1993 Bloomington: Indiana University Press, pp. 195-207.
- Udink, B., 'Zogen,' in: *Achter Mekka*, 1990, Amsterdam: Meulenhoff, pp. 125-126.